

УДК 94: 008 (520) «16/19»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.34>

ОСВІТНІ МОДЕЛІ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ САМУРАЇВ У ЯПОНІЇ XVI – СЕРЕДИНИ XIX СТ.

Ткачук Анатолій,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0001-5219-8571

Статтю присвячено актуальній проблемі, яка стосується організації та еволюції освітніх моделей навчання самураїв у XVI – середині XIX ст. Самураї у Японії впродовж багатьох століть були найвпливовішим суспільним прошарком. Вони витіснили традиційну японську аристократію з місця провідної політичної сили країни і створили власну державно-політичну систему – шогунат. У різні епохи зміст поняття «самурай» трансформувалася згідно з конкретно-історичними обставинами, проте його головним складником лишалася військова служба.

Такий статус у суспільстві значною мірою забезпечувався ефективною системою виховання та навчання з раннього дитинства в самурайських сім'ях та школах різного типу. Самурай проходив довгий та непростий шлях навчально-виховного процесу впродовж усього життя. Аби стати справжнім воїном, потрібно було сформувати та виробити в собі основні принципи моралі та навчитися досконало володіти всіма бойовими мистецтвами та спеціалізаціями.

У 15 років юнак здійснював обряд посвячення в самураї, одержував справжній бойовий меч, із якими не розлучався впродовж життя, і цим завершувався перший етап навчально-виховного процесу, який можна умовно назвати сімейним.

У Японії XVI – першої половини XIX ст. функціонували навчальні заклади різного типу, що забезпечували якісну освіту представникам самурайського стану. Рівень здобутої освіти давав можливість самураєві бути майстром бойових мистецтв, сприяв формуванню вольових якостей, дисципліни та розумовому мисленню, які були необхідними як у повсякденних бойових практиках, так і в реалізації кар'єрних устремлінь.

У статті звертається увага на те, що моделі організації самурайської освіти були загалом ефективними і її результати впливали в тому числі й на формування нового обличчя японської ідентичності.

Освітня система самураїв виявилася здатною пристосовуватися до нових суспільних умов і забезпечити формування нових критеріїв та засад культурно-освітнього рівня самурая. І йшлося не лише про рівень фахової підготовки як воїна, а й про формування основних базових принципів моралі, етики та поведінки, які були важливими у житті та суспільному статусі самураїв.

Ключові слова: епоха Едо, культурно-освітній рівень, культурно-освітні трансформації, навчання, освітня система, самураї, Японія.

Tkachuk Anatolii. Educational models of organizing the training and upbringing of samurai in Japan, 16th – mid-19th centuries

The article is devoted to the current problem concerning the organization and evolution of educational models of samurai training in the 16th – mid-19th centuries. Samurai in Japan for many centuries were the most influential social stratum. They displaced the traditional Japanese aristocracy from the place of the leading political force of the country and created their own state and political system – the shogunate. In different eras, the meaning of the concept of «samurai» was transformed according to specific historical circumstances – but its main component remained military service.

Such a status in society was largely ensured by an effective system of upbringing and education from early childhood in samurai families and schools of various types. Samurai went through a long and difficult path of educational process throughout life. In order to become a true warrior, it was necessary to form and develop in oneself the basic principles of morality and learn to perfectly master all martial arts and specializations.

At the age of 15, the young man underwent a rite of initiation into the samurai, received a real combat sword, with which he did not part throughout his life, and this completed the first stage of the educational process, which can be conditionally called family.

In Japan in the 16th – first half of the 19th centuries. educational institutions of various types functioned, providing high-quality education to representatives of the samurai class. The level of education obtained allowed the samurai to be a master of martial arts, contributed to the formation of strong-willed qualities, discipline and rational thinking, which were needed both in everyday combat practices and in the implementation of career aspirations.

The article draws attention to the fact that the models of organization of samurai education were generally effective and its results influenced, including the formation of a new face of Japanese identity.

The samurai educational system proved to be able to adapt to new social conditions and ensure the formation of new criteria and principles of the cultural and educational level of the samurai. And it was not only about the level

of professional training as a warrior, but also about the formation of the basic principles of morality, ethics and behavior, which were important in the life and social status of the samurai.

Key words: *Edo period, cultural and educational level, cultural and educational transformations, education, educational system, samurai.*

За часів середньовіччя освіта у Японії була доступною представникам елітних верств населення, до яких належали й самураї. Освітній процес самураїв зазвичай реалізовувався в межах родини, але з часом у процесі культурно-освітніх трансформацій з'явилися й інші форми здобуття освіти.

Історіографію проблеми репрезентують дослідження різних авторів. Серед українських дослідників слід виділити насамперед роботи В. Рубеля «Коріння й генезис стану Bushi (самураї) в середньовічній Японії» [8] та «Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність» [2].

Цікавою є англомовна література. Зокрема, звертають на себе увагу дослідження Стівена Тернбулла «Самураї. Військова історія» [3], А. Вестбрука і О. Ратті «Секрети самураїв: Бойові мистецтва феодалної Японії» [1]. Автори аналізують не лише військовий аспект проблеми, а й докладно висвітлюють методи та філософські аспекти навчання, необхідні для розвитку й концентрації внутрішньої енергії самурая. Утім, варто відзначити, що вітчизняна історіографія потребує активізації в дослідженні даної проблеми.

Джерела засвідчують існування, насамперед, спеціальних осередків підготовки воїнів, а також висвітлюють конкретні технічні прийоми, стилі та методи їх використання в бою. На основі цього можна стверджувати, що існували спеціальні центри як місця систематичної підготовки воїнів. На думку А. Вестбрука та О. Ратті, «ці центри зазвичай згадуються як «школи бойових мистецтв» (будзюцу рю)» [1, с. 48], у яких відповідно до єдиної концепції учнів навчали стратегіям і тактикам використання певних видів зброї.

За часів сьогунату Токугава активно формувалися умови для створення, вдосконалення, тестування модернізованої зброї, стилів, стратегій та технічних прийомів рукопашного бою [2, с. 107–108]. Це вплинуло і на структуру та доктрину будзюцу, у якій стали домінувати шість основних типів рю: перший – оригінальні школи; другий – вторинні школи; третій – спадкові школи; четвертий – неспадкові школи (рю-ха); п'ятий – громадські школи; шостий – приватні школи.

Ці школи розташовувалися в різних регіонах Японії, і їх чисельність динамічно змінювалася залежно від потреб того чи іншого періоду. Окрім того, слід зауважити, що практично кожен клан (від дрібних до найвпливовіших) мав свої центри навчальної та військової підготовки. Попри суттєво різну фінансову спроможність клани створювали резиденції, де було достатньо місця для стрільбищ і тренувальних залів, у яких учні вправлялися у застосуванні різних видів зброї, опановуючи бойові навички під керівництвом досвідчених наставників.

За часів епохи Едо, яка тривала впродовж 1603–1868 рр., від часу заснування сьогунату Токугава навіть нечисельний військовий клан утримував свого окремого вчителя з кожної бойової спеціалізації. Цей учитель мав у своєму розпорядженні обладнаний тренувальний зал чи приміщення. Часто він їх ділив із майстром іншої бойової спеціалізації, «проводячи заняття по черзі» [1, с. 49]. Клани з вищим статусом і фінансовою спроможністю могли утримувати відразу кількох учителів з кожної спеціалізації. Особливістю було те, що ці вчителі часто належали до різних рю і заняття проводили у своїх спеціально обладнаних приміщеннях. До представників родовитої знаті наставники могли приходити і додому. Вони також проводили заняття й у власних приміщеннях.

Типова школа рю складалася з учителя, його помічників та учнів. Учителю мав високий статус і рівень авторитету, тому дуже часто учні приймалися до школи за рекомендацією людей, котрі користувалися довірою вчителя. Школи, які створювалися й утримувалися конкретними військовими кланами, були своєрідними закритими навчальними закладами, й учні туди набиралися переважно з представників того клану, який утримував школу.

Слід зауважити, що в японському суспільстві учні самурайського стану поділялися на дві категорії. До першої з них належали ті, хто не лише був сповнений рішучості досягти найвищого ступеня майстерності у якійсь бойовій дисципліні, а й сам збирався стати професійним учителем-наставником. Учні другої категорії зазвичай просто відвідували заняття і тренувалися до того часу, коли вчитель визнавав їхній рівень майстерності у вибраній бойовій спеціалізації задовільним. Процес навчання закінчувався тим, що вчитель видавав учням атестати (менке), завірені печаткою школи, що підтверджували їхню кваліфікацію. Іноді вчителі-наставники особливо обдарованим учням видавали і «повну ліцензію» (мокуроку), яка засвідчувала, що «вчитель навчив свого учня всьому, що він знав сам» [3, с. 152]. Ще однією неодмінною умовою для вступу в школу самурая була клятва «таємності», яку давав кожен учень, визнаючи над собою опіку вчителя.

Звісно, головним стержнем навчання самураїв була бойова підготовка в широкому розумінні. Тому програма кожного рю від самого початку включала, насамперед, практичні аспекти конкретної бойової спеціалізації, такі як стійки і зсуви, які готували так званий ґрунт для проведення ефективних прийомів рукопашного бою відповідно до тактичних прийомів атаки, контратаки та захисту проти одного чи кількох супротивників. Окрім того, до програми входили й спеціальні вправи для формування таких бійцівських якостей, як психічний контроль, сила волі, рішучість та повна концентрація на конкретних діях (стратегіях, тактиках та цілях) у кожному моменті бойового зіткнення. Водночас така система навчання майбутнього воїна не була сталою. Вона трансформувалася в різні періоди історії, аби відповідати часу й актуальним потребам. Зокрема, у період сьогунату Токгава розроблені раніше і відпрацьовані методики навчання та бойової підготовки самураїв зазнали серйозних перетворень. Це проявилось в тому, що під час опанування комплексу будзюцу вироблені раніше методики використовувався все рідше, і врешті їх майже повністю замінили інші, які передбачали значною мірою обмежені, але водночас більш спеціалізовані підходи, що формували і розвивали меншу кількість бойових якостей в учнів, доводили їх до найвищого ступеня ефективності та технічної досконалості [1, с. 51]. Це була не деградація традиційної системи підготовки воїна-самурая, а адаптація освітньої системи до вимог часу, які визначалися процесами буржуазної трансформації традиційного японського суспільства.

Загалом термін «будзюцу» був традиційним японським терміном, що означало сукупність бойових мистецтв, які формувалися і розвивалися в Японії до початку епохи Мейдзі (1868). На відміну від бусідо («шлях воїна»), який акцентував увагу на духовному і філософському складниках, практика будзюцу була спрямована на прикладні, практичні аспекти ведення бою та виживання в умовах війни [4].

У зв'язку з новими тенденціями змінювалася і головна мета рю. Тепер вона полягала у формуванні у бійців-самураїв вузькопрофільних знань і вмінь у кожному з напрямів будзюцу. Наприклад, оновлені самурайські школи стали випускати чудових майстрів списа, яким іноді було не дуже комфортно у поведженні з мечем, і навпаки. Такий вузькоспеціалізований підхід вплинув і на різні стилі, методики та стратегії, що існували в кожному з бойових мистецтв [5, с. 52].

Поглиблення вузької спеціалізації рю у формуванні бойових мистецтв за часів сьогунату Токугава породило особливий вид суперництва між учнями різних шкіл, яке вони намагалися реалізувати за першої ліпшої нагоди. Опосередковано це сприяло підвищенню рівня кваліфікації професійного воїна. З іншого боку, закладалося підґрунтя до певної децентралізації у військовій сфері. Тому в період Едо чітко окреслилися тенденції з боку вищого військового керівництва Японії «погасити цей дух нездорового суперництва між бойовими рю» [6].

Однак сила традицій була настільки важливою, що влада змушена була вдаватися до радикальних заходів. Практикувалася ізоляція кожної школи в межах її тренувального табору, аби мати можливість тримати всіх її учнів під пильним наглядом. Окрім того, у самих школах поступово були заборонені практики бойових мистецтв, що зводилися до поєдинків на виживання. Ті бійці, які продовжували практику поєдинків із летальним фіналом, притягувалися до відповідальності як порушники закону і змушені були підтримувати свою репутацію, проводячи напівлегальні або нелегальні поєдинки.

У Японії діяли сотні самурайських шкіл, серед яких частина мала своєрідний статус зразкових. Зокрема, до таких шкіл відносять школу-рю Нітсуке, засновану в 1600 р. Вона спеціалізувалася на навчанні бойовим мистецтвам та стрільбі з лука. Для дітей багатьох самурайських кланів, що прагнули до такої спеціалізації, школа Нітсуке завжди була пріоритетною. Ще однією з топових шкіл була Ходзо-ін Рю. Вона мала ім'я монастиря Ходзо, де з давніх часів основою викладання дисциплін бойових мистецтв було фехтування на списах [1, с. 73].

Специфіка підготовки самураїв у ще одній відомій школі – Ягю полягала в тому, що головний акцент робився не так на досконалому володінні технікою бойових мистецтв, як на формуванні високих моральних якостей. Школа Ягю була заснована в 1608 р. і невдовзі стала відомою своїми особливими методами навчання бойових мистецтв у поєднанні з філософією відданості і відповідальності перед своїм господарем.

У XVII – першій половині XIX ст. у Японії діяло понад дві сотні шкіл, які спеціалізувалися на фехтуванні мечами. Зокрема, школа Сінто Рю, засновником якої вважають Іідзасо Тейнсая Іенао; школа Тюго Нагахіде, Фуکیدе Бунгуро та Ін-сї, який також прославився викладанням фехтування на списах; Ітто Рю та езотерична школа Кото-йойрі Рю, де навчали ефективним прийомам протидії кільком противникам, що атакують одночасно [7].

Із поглибленням процесів буржуазної трансформації Японії самурайські клани отримали можливість здобувати освіту в навчальних закладах іншого рівня і формату. Окрім шкіл-рю, для самураїв

доступним стали інститути, які з'явилися в другій половині XVIII ст. «Ханський університет» та «Академія наук Нагоя» ставали все більш популярними. Вони забезпечували ґрунтовнішу загальну освіту, включаючи вивчення історії, філософії, літератури та інших наукових дисциплін. Особливу увагу приділяли вивченню класичної літератури, зокрема китайської та японської поезії [8, с. 31].

Загалом можна стверджувати, що рівень здобутої освіти допомагав самураєві бути більш вправним у бойовому мистецтві, сприяв формуванню вольових якостей, дисципліни та розумовому мисленню, які були потрібні як у повсякденних бойових практиках, так і для можливості реалізацій кар'єрних устремлінь.

У процесі трансформації освітньої системи самураїв та її адаптації до нових суспільних умов поставала необхідність формування нових критеріїв і засад культурно-освітнього рівня самурая, а не лише його фахової підготовки як воїна [1, с. 89]. Тому в цьому процесі вчителі відігравали надзвичайно важливу роль. Вони викладали не лише основи різних наук, а й формували базові принципи моралі, етики та поведінки, які були важливими у житті та суспільному статусі самураїв. Учителі практикували як індивідуальні заняття, так і групові уроки у спеціальних школах. Методика навчання і педагогічні критерії розроблялися самими вчителями.

Учителів, які викладали в школах рю, називали «сенсей», що трактують як «майстер бойових мистецтв, експерт зі зброї». Головне завдання сенсейв полягало в тому, щоб навчити вихованців основам бойових мистецтв, виробити в них ґрунтовні практичні навички, тому вони експериментували зі зброєю, тестували технічні прийоми та стратегії різних спеціалізацій у реальному бою та розробляли нові стилі й способи, які б давали можливість ефективно досягати потрібних результатів. Саме ця ефективність мала зберегти життя воїна. Тому зрозуміло, чому вчителям відводилася провідна роль у доктрині будзюцу.

Процедура затвердження кандидатури вчителя на посаду викладача бойових мистецтв була важливою і скрупульозною. Доступні джерела містять обмаль інформації, але на її основі можна припускати, що таку посаду насамперед отримували найбільш обдаровані члени клану, котрі мали природну схильність до вправ зі зброєю.

Відомі дослідники А. Вестбрук та О. Ратті стверджують, що майбутній учитель зазвичай розпочинав свою кар'єру як учень якоїсь конкретної спеціалізації будзюцу або вступивши до рю, тренуючись там під суворим керівництвом сенсея, або був народженим у сім'ї інструктора будзюцу. Далі він мав пройти через ті етапи підготовки, які вибрав для нього вчитель або він сам за погодження з наставником. Після цього продовжувалося вдосконалення у вибраній спеціалізації, і, зрештою, претендент ставав інструктором у школі свого вчителя або отримував дозвіл відкрити власну школу в іншому місці. Нерідко, аби стати вчителем, учні опановували кілька курсів у різних рю із різних спеціалізацій будзюцу та розробляли й упроваджували в навчальний процес власні методи ведення бою, оскільки це спрощувало процедуру відкриття своєї незалежної школи.

Цілком природно, що основна маса викладачів-учителів була вихідцями з військового стану, адже культура та загальна ментальність японського суспільства були наскрізь пройняті бойовим духом. Ця категорія включала майстрів стрільби з лука, фехтування на списах, на мечях, загальної стратегії та кількох найпоширеніших систем рукопашного бою, зокрема таких, як дзюдзюцу та айкідзюцу, котрі застосовувалися у поєднанні з традиційними бойовими мистецтвами. Як окрема каста виділялися фахівці зі стрільби з лука верхи на коні, якою захоплювалися аристократи з древніх японських родів (куге). Ці наставники займали почесне місце, оскільки їхня спеціалізація була пов'язана з найдавнішими періодами японської історії Токугава, коли великомасштабні бойові дії були нечастими. За таких обставин усе частішими ставали сутички між васалами різних кланів або самураями і простолюдинами [8].

Важливим критерієм оцінки соціальної значимості того чи іншого вчителя було надання йому певного рангу та посади, які він займав у клановій ієрархії. Послуги таких титулованих учителів зазвичай оцінювалися досить високо як до періоду Токугава, так і на його початку. Ця тенденція певний період чітко простежувалася, оскільки серед учнів було чимало лідерів клану, яким, звісно, приділялася особлива увага. Ще однією особливістю було те, що багаті клани часто мали окремого вчителя з кожної основної спеціалізації будзюцу, а деякі клани іноді наймали відразу кількох учителів з однієї спеціалізації. Значна кількість учителів-інструкторів пояснювалася не лише необхідністю тренувати васалів різного рангу, а й цілком зрозумілим бажанням воїнів клану (особливо високих рангів) опанувати найширший діапазон знань, умінь і навичок у бойових мистецтвах [1, с. 55].

Ще одним своєрідним аспектом системи навчання і виховання самураїв була діяльність учителів, котрі належали до якогось конкретного клану. Зазвичай вони перебували на службі у військового клану та намагалися свої методи будзюцу тримати в секреті, розкриваючи їх лише повноправним членам

клану або тим, хто мав офіційний дозвіл глави клану відвідувати заняття в його школі. Таким наставником могла стати людина, котра народилася і виросла в середовищі військового клану або була прийнята у клан як повноправний член за вказівкою його лідера. Зміцнившись у своєму становищі, ці вчителі передавали секрети свого бойового стилю своїм спадкоємцям. Тут слід зауважити, що посада вчителя в японському середньовічному суспільстві нерідко могла бути спадковою.

У системі навчання самураїв був своєрідний феномен, котрий проявився в існуванні мандрівних майстрів-наставників, які попри свою виняткову бойову майстерність у силу різних обставин не стали засновниками власної рю [8]. Їхньою головною «візитівкою» була особиста репутація, яка змушувала постійно стверджувати свою майстерність в індивідуальних поєдинках, особливо з іншими майстрами будзюцу, включаючи і відомих учителів.

Ще одним важливим складником системи навчання та виховання самураїв були взаємини між учнем будзюцу та його вчителем. Ці взаємини були важливими і зазвичай мали персональний характер. Учень, вступивши до якогось конкретного рю, ставав учнем майстра, який приймав його як особистого вихованця.

Упродовж XVI – на початку XIX ст. існувала система визначення статусу учня, який твердо вирішив здобути знання та практичний досвід у галузі бойових мистецтв. Такий учень був змушений підкорятися жорсткій дисципліні рю. Він міг навчатися по кілька років у кожній із бойових шкіл, і тому часто самураї були учнями все своє життя, проходячи через руки низки видатних майстрів. Щоправда, це стосувалося передусім найпопулярніших спеціалізацій традиційного будзюцу впродовж періоду Токугава.

Жорстка вертикальна ієрархічна система, характерна для рю, пов'язаних із будь-яким кланом, запроваджувалася також і в незалежних школах будзюцу, де інструктор, котрий не мав господаря (ним міг бути спадковий військовий або майстер, що відмовився від своєї військової спадщини [2, с. 189]), навчав учнів своїм методам рукопашного бою за певну плату. Потенційні учні зазвичай самі шукали можливості потрапити до конкретного вчителя. На початку періоду Токугава в XVII ст., коли тисячі знедолених воїнів, чії клани були знищені або розпущені, блукали країною і заробляли собі на життя, як могли, таких приватних шкіл було досить багато.

Учителі-наставники, учителі-майстри в системі самурайської освіти ще одним важливим аспектом своєї діяльності мали обов'язок поєднувати навички стародавніх бойових систем різних поколінь. Під сучасну й актуальну систему навчання бойовим мистецтвам вони підводили фундамент стародавніх бойових мистецтв, передаючи їх із покоління в покоління як через пряме усне спілкування, так і через рукописи, записи, манускрипти, сувої та інші посібники [3, с. 136].

Таким чином, можна стверджувати, що в Японії XVI – першої половини XIX ст. існували різні освітні центри, які забезпечували надання якісної освіти представникам самурайського стану. Рівень здобутої освіти давав можливість самураєві бути майстром у бойовому мистецтві, сприяв формуванню вольових якостей, дисципліни та розумовому мисленню, які були потрібні як у повсякденних бойових практиках, так і для можливості реалізації кар'єрних устремлінь.

Це був період, коли починало формуватися нове обличчя японської ідентичності і коли було закладено основи для подальшого перетворення Японії на потужну державу [9, с. 241].

У процесі трансформації та адаптації освітньої системи самураїв до нових суспільних умов стали формуватися нові критерії і засади культурно-освітнього рівня самурая, у яких ішлося не лише про його рівень фахової підготовки як воїна. Учителі в нових умовах значну увагу звертали й на формування базових принципів моралі, етики та поведінки, які були важливими у житті та суспільному статусі самураїв.

Література:

1. Ratti O., Westbrook A. *Secrets of the Samurai: The Martial Arts of Feudal Japan*. Tuttle Publishing, 2009. URL: <https://archive.org/details/SecretsOfTheSamuraiTheMartialArtsOfFeudalJapan/mode/2up>. (дата звернення: 08.09.2025).
2. Рубель В.А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. Київ, 1997. 288 с.
3. Turnbull S. *The Samurai. A Military History* (Japan Library). URL: https://books.google.com.ua/books?id=RMBdoimD2kIC&pg=PR3&hl=uk&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 02.09.2025).
4. Draeger, Donn F. *Classical Bujutsu: The Martial Arts and Ways of Japan*. Weatherhill, 1973. URL: <https://www.scribd.com/document/318454989/Donn-F-Draeger-Classical-Bujutsu-pdf> (дата звернення: 25.08.2025).
5. Wilson W. *Ideals of the Samurai: Writings of Japanese Warriors*. URL: <https://archive.org/details/idealsofsamuraiw0000unse> (дата звернення: 02.09.2025).
6. Секрети самураїв. Бойові мистецтва феодальної Японії. URL: https://loveread.me/read_book.php?id=65638&p=51 (дата звернення: 23.08.2025).
7. Самураї – військовий стан Японії. *Дзеркало тижня*. 2000. 21 липня. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/samurayi_viykoviy_stan_yaponiyi.html (дата звернення: 12.08.2025).

8. Рубель В.А. Коріння й генезис стану bushi (самураїв) у середньовічній Японії. *Східний світ*. 1996. № 2. С. 29–36.
9. Освіта в середньовічній Японії. URL: https://stud.com.ua/165416/pedagogika/osvita_s_erednovichniy_yaponiyi#google_vignette (дата звернення: 05.09.2025).
10. Стрільчук Л., Шеремета А. Політичні та соціальні трансформації Японії в епоху сьогунату Токугава. *Літопис Волині*. Число 28. С. 240–245.

Дата першого надходження рукопису до видання: 03.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 30.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025